

UDK 821 (479. 24)

ERIVAN FOLKLORUNDA TARİHSEL VE ETNOREGİONAL ÖZELLİKLER

Elekberli A.

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor İnstitutu

Folklor ve tarihsel, folklorda tarihsel folklorşünaslığın temel sorunlarından olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bu sorunun çeşitli yönlerine görkemli folklorşünaslar V.Y.Propp, B.N.Putilov, V.M.Jirmunski (1, 2, 3) ve b. done-döne başvurmuş, mesele bir takım tartışmaların konusuna dönüşmüş, fakat güncelliğini yine de kaybetmemiştir. Neden? Çünkü tarihin belli zamanında folklorla tarihin sınırları bu sınırların tespit edilememesi derecesinde şeffaflaşıyor. Bazen tarihin folklorlaştığını, bazen ise folklorun tarihselleştiğini görüyoruz. Uzak geçmişte insanlar sadece tarih yaratmayıblar, hem de bu tarihi hafızadan-hafızaya, nesilden-nesile iletmek kaygısına kalmışlardır, olmuş olayları miflərə, rivayetlere, efsanelere, masallara, destanlara çevirmişiz. Fakat hem de öyle oluyor ki, insanlar bu mifləri, rivayetleri, efsaneleri, masalları, destanları tekrar tarihselleştirirler, onları sistemleştirerek tarih kitapları yazıblar. Böylece, iki bin-üç bin yıl sonra onların hangisinin tarihten folklöre, hangisinin ise folklordan tarihe geçtiğini belirlemek ciddi bilimsel soruna dönüşmüştür.

Erivan folklorunda tarihsel sorununun incelenmesi ise özellikle güncel ve zor bir konudur. Çünkü son iki yüz yıl içinde bu arazinin sadece etnik manzarası tamam değiştirilmiş, yüzyıllardan beri burada yaşayan yerli Türk ahali yabancı bir etnosla yenilenmiş, ayrıca bölgenin tarihine dair tüm yazılı kaynaklar, maddi kültür örnekleri bilerek saxtalaşdırılmış, ya da imha edilmiştir.

Bu nedenle bu bölgenin folklorundaki epik tarihle yazılı kaynaklardaki (ne kadar saxtalaşdırılmış olsa bile!) ampirik tarih karşılaştırmalı şekilde tahlile çekilmeli, ortak ve farklı yönler ortaya konmalı, tarihin bilerek bozulmuş beyaz sayfaları yeniden sağlanmalıdır.

İnsanlığın sonraki hayat yolu Nuh'un gemisinden başladığı gibi, Erivan folkloru ve Erivan tarihi de işte Nuh'un tufanından başlar. Tesadüfi değil ki, Nuh ile ilgili mitolojik metinler, rivayetler Nahçıvanla bir sırada, en çok işte Erivan'da kaydedildi. Bu da doğaldır, çünkü Nuh'un gemisi ile ilgili rivayetlerde bahsedilen Ağrı dağları işte Erivan çukurunun doğu sınırını oluşturuyor. Dolayısıyla, Erivan çukuru Büyük ve Küçük Ağrı Dağları ile Küçük Kafkas sıra dağlarının arasındaki büyük bir çukur - ovada, vadide bulunmaktadır.

1885-1895 yıllarında Erivan gimnaziyasının hocaı olmuş Firidun bey Köçerlinin ünlü "Azərbaycan Edebiyatı" eserinde hatırlattığı rivayetlerden birinde de öyle sohbet Nuh'un ve kurtulmak yaptıklarının Erivan çukurunda yerleşmesinden gidiyor : "Bazı rivayete göre, Nuh Nebi'nin gemisi tufandan sonra Ağrı Dağı'nın kulesinde durup ve "ya arz üb-lai maeki" ("ey yer, kendi sularını ud") hükmü sadır olduktan sonra yeryüzünden yakında sular çekilip, ətrafü-əknaf səbzəzar olmuştur ve Nuh gemiden çıkıp, Kadiri-

Zülcelâlê secde edip, şükürü sənaları yerine getirdikten sonra haman yeri xoşlayıb, orada mesken aldı" (4, 201).

Erivan çukurunun hem yazılı, hem de sözlü örneklerde geniş yer almasının bir nedeni de şu ki, Güney Kafkasya'nın Arğıştixinili (Arquztu - han-eli), İrpuni (Erebuni) gibi eski (er.ev. VIII yüzyıl) şehir kaleleri, Armeniyanın Artaşad, Vağarşabad ve Dvin gibi başkent kentleri, ortaçağ Qafqazının en büyük kültür merkezlerinden olan Erivan kale-kenti işte bu Erivan çukurunda yerleşmiştir. Bu yüzden de bu araziler bir yandan yerel makamların kaygı ve dikkati ile çevrili varılamazsa, burada muhteşem yapılar dikildi, ekonomi gelişme etdirilmişse, diğer yandan aynı stratejik konumuna göre bu araziler sık-sık komşu devletlerin saldırılarına maruz kalmış, yıkılmış, yakılmış, talan edilmiştir.

Tüm bunlar ise tarihin ve bölgede yaşamış etnosun (çeşitli Türk boylarının) yazılı ve sözlü hafızasında derin izlerini bırakmıştır. XV yüzyıldan tek-tek, XIX yüzyılın başlarından ise toplu şekilde bölgeye axışan yabancılar hem yazılı, hem de sözlü kaynaklardaki hafızası çarpıtarak özlerinininkileştirmeye çalışsalar da, tarihi gerçekler kendisinin net açıklamasını, yozum ve yazımını halen bekliyor.

Böylece, Erivan çukuru Azerbaycan'ın tarihi folklor bölgesi gibi, kaybedilmekte olan, bin yıllık Türk etnik-kültürel mekanından zorla koparılıp ayrılan, fakat kendi varlığını çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çeşitli bölgelerine dağılmış evlatlarının hafızasında, geleneklerinde, dilinde, davranışında, gündelik yaşamında henüz tam halinde sürdüren zengin folklor mirası paylaşan ortamdır. Erivan çukurunun göğünü-yerini, dağımı-dərsini, köyünü-şehrini, hatta taşını-toprağını, gülünü-çiçeğini Türk'ün vatan anlayışı çerçevesinde sunan, bu toprağa iddiamıza hak veren de onun etnoqrafiyası, toponimiyası, folklorudur.

İlginçtir ki, Erivan mitler, efsane ve masallarında dağ çok halde ejderha karakteri ile assosasiya ediliyor. Erivan Türklerinin kendi tarihi faciasında dağları suçlamasıyla, bilinçdışı akan mitolojik arxetipin tezahürüne dönüşür :

Ben aşık, aştı dağlar,
Çakıllı, taştı dağlar.
Düşmanı neden koydun
Sınırı aştı, dağlar?

Vedinin yanı dağlar,
Kalbi, canı, dağlar.
Burda bir el varıdı,
Siz deyin, hani, dağlar ?

Atasözleri, inançlar, alkış ve qarğışlar, bilmece, yeminler ve b. paremler halkımızın eski güven ve inançları, hayata, dünyaya bakışı, değerleri, zihniyeti hakkındaki en doğru bilgi taşıyor. Erivan ili Türklerinin iletişimde paremlere aktif başvuru henüz XIX yüzyılda bu bölge aydınlarının bu folklor örneklerinin toplanması ve çapında ilgi göstermesine neden olmuştur. Tesadüfi değil ki, Erivanlı öğretmen Mehmetveli Qamerlinin toplayıp yayınladığı "Atasözü" kitabı (1899) Azerbaycan'da bu türün ilk basımı girişimi gibi folklorşünaslıq tarihimize düştü.

Erivan çukuru lâtifelerini tipine göre üç yere bölmek mümkündür:

- 1) Behlül Danende lâtifeleri;
- 2) Molla Nasreddin lâtifeleri;

3) Lokal seciyyeli lâtifeler.

Behlül Danende ve Molla Nasreddinle ilgili Erivan çukurunda yer alan lâtifeler kendi Genel Azerbaycan karakterine rağmen, Erivanlının zevki, duyumu, entelektüel ve psikolojik özelliklerini yansıtan yerel çalarlara sahiptir. Lokal Erivan latifelerinin tipik kahramanı ise, genellikle, esprili köylüler, "baxçacılı Kerim", "Goravanla Mustafa kişi", Erivan çukurunun basit insanlarıdır. Lokal lâtifeiçi "sorun" da çok halde Erivanlının günlük karşılaştığı, esasen, emek, aile, ev düzey konulardır.

Erivan ili Batı Azerbaycan'da masalların en çok tescil edildiği ortamlardan. Burada masalların her üç tipi - sihirli, maişet ve hayvanlar hakkında masallar yeterince popülerlik kazanmıştır.

Erivan folklorundaki narrativ türler içerisinde masalların popülaritesi, ihtimal ki, Erivan ili nüfusunun oturak (çiftçi) yaşamı ve şehir kültürünün etkisi ile ilgilidir. Erivan masallarının semantik yapısında sosyal düzeyde temel oppozisiya taraflarını da şehir (veya çiftçi-köylü) zümrelerinin teşkil etmesi bununla ilgilidir. Bu masallarda çoban, bey tipi Terekeme ortamına bağlı karakterlere rastlansa da, temel kahramanların çoğu padişah, tüccar, helvacı oğlu, şehzade, kınkan, çiftçi, benna gibi yerleşik (şehir, köy) kültürünü temsil ediyorlar.

Diğer fantastik masallarda olduğu gibi, hayırla şerrin mücadelesi, iki karşıduran taraf arasında keskin çelişki, sihirli güçlerin katılımı Erivan çukurundan toplanan sihirli masalların temel motifini oluşturuyor.

Erivan çukurunda yer alan sihirli nağıllarda mifdæn kaynaklanan imgeler ve motifler - "Avcının masalı"nda bilge yılan, "Halvaçının masalı"nda devler, "Sultan Melih"de periler ve div kızları, "Siyah dağın sırrı"nde Siyah dağ ve b. Azerbaycan sihirli masalları için tipik mahiyette.

Erivan çukuru hem de efsane ve rivayetlerin yaygın olduğu bir bölge olmuştur. Bu rivayet ve efsanelerin içerisinde yer-yurt isimleri, tarihi olaylar ve kimliklerle ilgili olanlar tercih teşkil etmektedir: "Yedi kardeş dağı", "Muhannet tepesi", "Hatın arkı", "Erivanda hal kalmadı" ve b.

Dini rivayetlerin de popüler olması belirtilmelidir: "Pirel-Mürsel ocağı", "Seyyid ocağı", "Ağadede piri", "Kadir gecesi" v.b.

"Düşmanlık", "İki düşman", "Biraz sabredin" gibi rivayetlerde gerçek tarihi şahsiyetler eski Türk epik kahraman tipinin hafızalarda yaşayan çizgileri ile "süslenerek" folklor olgusuna dönüşmüştür. Real tarihi kahramanların hareketinin tekrarı (ve ya benzeri) olması ile değer kazanmıştır. Real öykünün epiklik kazanması, folklorlaşması, folklorun mertlik ve kahpelik, iyilik ve kötülük, hak ve haksızlık, akıl ve akılsızlık gibi motifleri üzerine kaydıyla didaktik ve şiirsel-estetik anlam ifade etmiştir.

Sovyet hakimiyetine direnişi qırıldıqdan sonra acil el-obasını terk etmek zorunda kalan Kerbelayı İsmail'in hamile yengesini kan düşmanı olan, fakat namusuna herkesin güvendiği Usuboğlunun kendi evinde gizletmesinden bahseden "İki düşman" tarihi rivayeti, içeriğinin küçük olmasına rağmen, bir folklor incisi. Burada güven ve itibarın, hatta düşmanlığın ideal şekilde takdimi, mertlik, namus, insaniyet ve misafirperverlik gibi halkımızın değer verdiği etik normlara, durumdan bağımsız olarak büyük saygı, bu dramatik ortamda halk mizahın bile "yer bulunması" Erivan çukuru Türklerinin yaratıcı tefekkürünün gücü ile bediileşen manevi kalitelerini ortaya koymaktadır.

Çalışma nağmeleri (holavarlar, sayacı sözleri, harman şarkıları ve b.), tören-bayram türküleri, haxıştalar, bahisler, değişimler, ninniler, bayatı ve ağıtlar Erivan çukuru folklorunun temel lirik türler sırasını oluşturuyor. Azerbaycan'ın diğer folklor ortamlarında olduğu gibi, Erivan çukurunda da halk lirik kreasyonlar popüler janrı bayatı ve ağıtlar. Erivan ilinde öyle ağbırçək bulmak olmazdı ki, bayatı (ağıt) koşulmasını bacarmamış olsun. Bayatı (ve ağıtların) yapısal basitliği, konusunun somut duruma uygun değişkenliği, lakonikliyi, ani hisleri yansıtmak için uyarlığı söyleyicinin kendi iç hissi - psikolojik izlenimini "zamanında" şiirsel tasvir yeteneği seviyesinde, etkili dille ifade sağlar. Aşk, ayrılık, zamaneden şikayet, yurt-vatan niskili, dostluk, söz vefa ve b. Erivan bayatılarının baş motifleri.

Erivan bayatısı bin yılın bilgisini taşıyıp bugüne ulaştırdığı gibi, bu günün de tarihi ve hayati gerçekliğini folklor kodunda geleceğe aktarır:

Ağrıdan esen yeller,
Sabrımı kesen yeller,
Bana cevap gönder,
Yerindəmi o yerrər?

O yerde sabrım kalıp,
Kendi sebrim, cezam kalıp.
Bin yıllık ayak izim,
Bin yıllık qabrim kalıp.

Erivan çukuru aşıkalarının yaratıcılığında toplumsal-siyasi motiflerin ön planda olması ilk bakışta dikkat çekiyor. Bölgenin Azerbaycanlı-Ermeni sorununun tarihsel aktif merkezlerinden biri olması nedeniyle oluşan sorunlar, tabii ki, halkının tarihi kaderine sıkı bağlı olan sanatçıların-aşıklarının aktif başvurdukları konular dairesinden öte kalamazdı. Çarlık Rusyası'nın Erivan hanlığını işgal etmesinden sonra yerli Türk halkının başına getirilen meşakkatlerin, göçmenlik hayatının ağır-acılarının şiirsel dille açıklama, el-obanın, Vatanın gayretini çeken, onun savunmasına kalkan evlatların vasfı XX yüzyılın başlarında yaşayıp-yaratmış Erivançevresi aşıkların ve el şairlerinin (Aşık Xudayar, Şahablı Aşık Celil, Yakup Mustafaoğlu, Aşık Muhammed Kotuzlu ve b.) yaratıcılığı için yaygındır.

Erivan aşıklarının tarihsel Nahçıvan, Garnibasar bölgeleri ile yoğun ilişkisi yadsınmaz olsa da, burada aşık sanatının gelişmesine Azerbaycan aşık sanatının beşiği ve merkezi sayılan Gökçe ortamının büyük etkisi hissedilir. Göyçenin Aşık Alı, Aşık Alesger gibi büyük saz-söz korifeylerinin üstad statüsünün Erivan ilçesi aşıkları tarafından dolaylı kabulü da bunun göstergesidir. Hiç rahat değil ki, Ələsgər, Aşık Alı, Memmedhüseyn ve diğer Göyçə aşıklarının (ve el şairlerinin) adı ile ilgili destan-rivayetlerin yer alan bir çok seçenekleri de Erivançevrəsi bölgeden toplanmıştır.

Erivan çukuru bölgesi eski milli adet-geleneklerinin uzun süre konservatif şekilde korunduğu, öte etkilere az uğramış olması ile de tercih ediliyor. Nevruz Bayramı günlerinde yapılan kel kavgaları, pəhləvanların yarışı və b. gibi adetler bu bölgenin kendine has geleneklerinden sayılabilir.

Erivan folkloru örneklerinin bilimsel analizi gösteriyor ki, bu bölge Türkleri folklor ve etnografik düzeyde (arsa, motif, imge, tür, düğün adetleri ve b.) komşu halklara çok şey vermiş olsa da, aksi yönde herhangi bir etkilenme kendini göstermemiştir.

Kaynaklar

1. Propp V.Y. Russkiy qeroičeskiy epos. Leningrad, izd-vo Leningradskoqo universiteta, 1958.
2. Putilov B.N. Qeroičeskiy epos i deystvitelnost. Leningrad, Nauka, 1988.
3. Jirmunskiĭ V.M. Tyurkskiy qeroičeskiy epos. Leningrad, Nauka, 1974.
4. Firidun Bey Köçerli. Azərbaycan Edebiyatı, II cilt, Bakü, 1981.
5. Budag Budagov, Gıyaseddin Qeybullayev. Ermenistan'da Azərbaycan kökenli toponimlerin açıqlayıcı sözlüğü, Bakü, 1998.
6. Aziz Elekberli. Batı Azərbaycan, 1 cilt, 2003.
7. Moisey Kalankatuklu. Arnavutluk tarihi, Bakü, 1993.
8. Memmedveli Gamerli. Atasözü, Bakü, Seda, 2003.

Исторические и этнорегиональные особенности Эриванского фольклора // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2014. – Т. 27 (66), № 3. – С. 354–358.

В статье рассмотрен актуальный проблем фольклористики как фольклор и историчность. Ряд важных актуальных аспектов проблем рассмотрен на материале Эриванского фольклора и также определено его этнорегиональный характер. Результатом исследования является то, что Эриванский фольклор является частью азербайджанского фольклора и древние обитатели этих мест всегда были азербайджанские турки.

Ключевые слова: Эриван, Гамарли, Карбалаи Исмаил, Путилов, Ашук Али, Ашук Аласкер

Історичні та етнорегіональні особливості Еріванського фольклору // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2014. – Т. 27 (66), № 3. – С. 354–358.

У статті розглянуто актуальні проблеми фольклористики на матеріалі Еріванського фольклору, а також визначено його етнорегіональний характер. Результатом дослідження є те, що Еріванський фольклор є частиною азербайджанського фольклору і стародавні мешканці цих місць завжди були азербайджанськими тюрками.

Ключові слова: Еріван, Гамарлі, Карбалаі Ісмаїл, Путілов, Ашук Алі, Ашук Аласкер

Historical and ethnical features of the region in Erivan folklore // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – Vol. 27 (66), No 3. – P. 354–358.

The article describes the topical problems of folklore, in particular folklore and historicity. A number of important issues relevant aspects considered at Erivan folklore material and determine its ethnical character in this region. The result of the study is that Erivan folklore is part of Azerbaijan folklore and ancient inhabitants of these places have always been the Azerbaijani Turks. Folklore of this region is very complex topic in terms of current historical questions. Due to the fact that ethnic landscape here has not changed for centuries the indigenous population were Turks, written sources and material culture were all destroyed.

This region is considered the cradle of Azerbaijan media here traditions are preserved for a long period

In a scientific paper, the author analyzes the Turkish folklore on an ethnographic level (narrows motifs, images and wedding customs).

Key words: Yerevan, Gamerli, Kerbelayi Ismail, Putilov, Ashuk Ali, Ashuk Alesger

Поступила в редакцію 03.03.2014 г.